

MALTHUS'UN NÜFUS TEORİSİNE ŞARKILI İTİRAZ: DICKENS YAKLAŞIMI

A CANTABILE OBJECTION TO MALTHUS' THEORY OF POPULATION: DICKENS APPROACH

Doç. Dr. Bekir GÖVDERE¹
Yrd. Doç. Dr. Musa TÜRKÖĞLU²

ÖZ

Malthus nüfus artış hızının gıda arzının artış hızından büyük olduğunu ve bunun yoksulluğun başlıca nedeni olduğunu önerir. Bu görüş hem büyük destek bulmuş, hem de eleştirilmiştir. Bu çalışmada Dickens'in Malthus'un görüşlerini eleştirmek için yazdığı Noel Şarkısı adlı eser incelenmiştir. Malthus'un görüşlerinin eserdeki izleri ve Dickens'in yoksulluk ve nüfusa ilişkin önerileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Dickens bu eserde genel olarak insani duygularını kaybetmemiş bir toplumun, yoksulluğun acılarını azaltabileceğini anlatmaktadır.

Anahtar kelimeler: Malthus, Nüfus Teorisi, Dickens, Noel Şarkısı.

Jel Kodları: B10, B12

ABSTRACT

Malthus argues that growth rate of population is greater than growth rate of food and that is the main reason for poverty. This argument has received a considerable support but it has also been criticised harshly. This study examines the so called Christmas song which was written by Dickens to criticise Malthus' ideas. We attempt to determine traces of Malthus' ideas on the song as well Dickens's suggestions on poverty and population. Dickens depicts that a society bearing human feelings can relieve pains of poverty in this work.

Keywords: Malthus, Population Theory, Dickens, A Christmas Carol.

Jel Codes: B10, B12

1. GİRİŞ

Klasik iktisatçıların arasında en ünlülerden birisi olan Malthus, dünyanın gıda olanaklarının aşırı artan nüfusu besleme imkanının bulunmadığını teorileştirmiştir. Buradan hareketle de nüfus artışının kontrol edilmesine ilişkin “acımasızca” olduğu için eleştiriler aldığı, öneriler de bulunmuştur. Aşağıda detayları verilen bu öneriler arasında yoksullara verilen yardımın kaldırılması gibi politikalar bulunmaktadır. Bu yüzden, Malthus, “Smith’in Milletlerin Zenginliği üzerine yaptığı araştırmayı Milletlerin Fakirliği üzerine bir araştırmaya dönüştürmüş kişi olarak görülmektedir” (Barber, 1997: 80).

1812’de doğan Dickens iki farklı yaşam sürmüştür. 1824 yılında yani henüz 12 yaşında iken babasının borçlarını ödeyememesi nedeniyle o dönemde uygulanan “borçlular tutukevine” atılmıştır. Yine o dönemdeki uygulamaya göre bütün aile borçlular tutukevine

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü. bekirgovdere@sdu.edu.tr

² Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü. musaturkoglu@sdu.edu.tr

alınıyor, ama çalışıp para kazanabilecek, ailenin borçlarını ödeyebilecek çocuklardan biri serbest bırakılıyor. İşte Dickens, ailesini buradan kurtarabilmek için küçük yaşta hayata atılmak zorunda kalmıştır. Yirmi üç yaşına geldiğinde yazarlıktan önemli bir gelir etmeye başlamıştır. Bir Noel Şarkısı, İki Şehrin Hikayesi, Oliver Twist ve Büyük Umudlar gibi ölümsüz eserlere imza atmıştır (Engel, 2011: 114-115).

Stefan Zweig, Üç Büyük Usta- Balzac Dickens Dostoyevski- adlı eserinde "... o tarihlerde bu minicik kasaba ve her köy, her şehir, bütün bir ülke, hatta dünyanın dört bir yanına dağılmış bütün İngilizler Charles Dickens'ı, tanıdıkları, karşılaştıkları andan yaşamının son anna kadar bağrına basmıştı. On dokuzuncu yüzyılda, dünyanın başka hiçbir yerinde bir yazarla ulusu arasında böylesine kalıcı, böylesine sıcak bir ilişki kurulamamıştır" diyerek yüceltir (Zweig, 2015: 62). Ve bu başarının sadece "bir dahinin, yaşadığı çağın gelenekleriyle özdeşleşmesi gibi, birbiriyle çelişen iki unsurun buluşmasıyla gerçekleşebileceğine" işaret eder (Zweig, 2015: 64).

Ailesi borçları nedeniyle tutuklanan bir küçük çocuğun büyüdüğünde yoksulları ölüme mahkum eden Malthus'a merhamet göstermesini beklemek aşırı iyimserlik olur.

Elliot Engel İngiliz edebiyatından gündelik dile aktarılan üç cümlelik Dickens kaleminde çıktığını vurgulamaktadır: Birinci en ünlü cümle Bir Noel Şarkısı adlı eserde geçen "tanrı hepimizi, herkesi kutsasın" cümlesidir. İkinci en ünlü cümle iki şehrin hikayesi adlı eserde geçen "hem en iyi zamanlardı, hem de en kötüleriydi. Üçüncü en önemli cümle ise Oliver Twist adlı eserde geçen "lütfen efendim, biraz daha istiyorum" cümlesidir (Engel, 2011: 125-126). Bu cümlelerin he birinde zor yaşamların izi, bugün bile, hissedilebilmektedir.

Bu çalışmadaki amaç Dickens'ın Malthus'un nüfus artış hızını kontrol edebilmek için önerdiği politika araçlarına yönelttiği ince göndermeleri inceleyebilmektir. Türkçe literatürde Malthus'un düşüncelerine ilişkin çok sayıda kaynak ve çalışma bulunduğu için nüfus teorisinin açıklanması ve iktisadi eleştiriler detaylı bir şekilde ele alınmamış, genel hatları ile verilmiştir.

2. MALTHUS'UN NÜFUS TEORİSİ

Malthus'un yaşadığı dönemde "İngiltere'de entelektüellerin tartıştığı ve birbirinden ayrı ayrı ele alınıp çözüm aranan iki sorun bulunmaktaydı: yoksulluk ve İngiltere'nin nüfusunun azalması. Malthus'un başarısı bu ayrı ayrı ele alınan konuların birbirine bağlı olduğunu göstererek bir çözüm yolu gösterebilmesidir. Buna göre öncelikle İngiltere'nin nüfusu azalmıyor aksine artıyordu. Eğer azalıyor olsaydı tahıl fiyatlarının düşmesi gerekirdi ama yükseliyor. Yoksulluğun nedeni ise aşırı artan nüfusa bağlıyordu" (Heilbroner, 2003: 68-71).

Malthus'un modelini farklı bir şekilde açıklamak mümkün olup basit modelde üç varsayımdan hareket edilmektedir. "Birinci varsayıma göre her toplumun, doğurganlığı düzenleyen gelenekler tarafından belirlenen bir doğum oranı vardır; ancak bu oran, maddi hayat şartları düzeldikçe yükselmektedir. İkinci varsayıma göre her toplumdaki ölüm oranı, hayat standartları yükseldikçe düşmektedir. Sonuncu varsayıma göre ise maddi hayat standartları, nüfus arttıkça düşmektedir" (Clark, 2015: 22-23; ayrıca bkz; Kazgan, 1993:79; Galbraith, 2004:31-32; Özgüven, 1992: 92; Savaş, 2007: 344-346).

Peki, bu yoksulluk ve sefaleti azaltmak için bir şey yapılabilir mi? Yoksullar, zenginlerden, hükümetlerden bu konuda yardım bekleyebilir mi? Malthus'un bu sorulara verdiği yanıt olumsuzdur: "Yoksula iş ve ekmek bulmak zenginlerin işi değildir. Dolayısıyla yoksulların da işin doğası gereği onlardan bir şey isteme hakları yoktur. Zenginlerin özellikle para olarak

yapacağı hiçbir fedakarlık toplumun aşağı sınıflarının felaketini asla önleyemez. O halde herkese kendi mutluluğu için çalışmasıyla ailesinin geçimini sağlar duruma gelinceye kadar evlenmeyi geciktirmek düşünüyor” (Beaud, 2015:122). Beaud’un ifadesi ile “suçlu sandalyesine yoksulu” oturttuğunu aşağıdaki sözlerinden anlamak mümkündür:

“O halde suçluyu doğanın onu mahkum ettiği cezayı çekmeye terk etmeliyiz. Ona açık bir şekilde gösterilmiş olan aklın yoluna karşı geldi, hareketinin kötü sonuçlarından kendi sorumludur ve kimseyi suçlayamaz. Bucak yardımından yardımından yararlanma yolu ona kapanmalıdır. Eğer iyilikseverlerin yardımından yararlanırsa, insanlığın çıkarı bu yardımın bol olmamasını gerektirir. Zira bilinmelidir ki, yasalarını ihlal ettiği için doğa yani Tanrı onu sıkıntı içinde yaşamaya mahkum etmiştir. Hiçbir itiraz hakkı olmayan, anne ve çocukların aile reisinin yanlış hareketi yüzünden acı çekmesi katı gelebilir. Ama orada da söz konusu olan değişmez doğa yasasıdır” (Malthus’dan aktaran Beaud, 2015:122).

Malthus evlenmeyi geciktirme şeklindeki ahlaki kısıtlamayı da evlenmeyip evde kalan bir kızla evlenip çok çocuk doğuran bir kadını karşılaştırarak savunmaktadır: “On, on iki çocuk doğurup büyüten ve oğulları vatan için savaşa giden anne toplumun kendisine çok şey borçlu olduğunu sanabilir... ama konu iyice gözden geçirilirse, saygıdeğer annenin adalet terazisinde zavallı kız kadar ağır yük çekmediği görülecektir” (Aktaran Huberman, 2003: 224; Ayrıca bkz. Savaş, 2007: 348 vd.).

Genel kabul gördüğü üzere, her teoriyi ve politika önerlerini kendi çağının koşulları içerisinde değerlendirerek daha iyi anlayabiliriz. Peki, Malthus’un devrinde durum neydi? “1800 öncesinin Malthus ekonomisinde, iktisat politikası tepetaklak duruyordu: Bugünün kötülükleri o zamanın erdemleriydi; bugünün erdemleri de o zamanın kötülükleri. Başarısız modern devletlerin başının belası olan şeyler-savaş, şiddet, düzen bozukluğu, kötü hasat, kamu hizmeti altyapılarının çökmesi, sağlık koşullarının kötü olması-1800’den önce insanoğlunun dostlarıydı. Bunlar, nüfus baskılarını azaltarak maddi hayat şartlarını yükseltirlerdi. Dünya Bankası’nın ve Birleşmiş Milletlerin o çok sevdikleri politikalar-barış, istikrar, düzen, halk sağlığı, yoksullara kaynak aktarımı- o zamanlar, tersine refahın düşmanlarıydı. Çünkü bunlar nüfus artışına neden olur, bu da toplumları yoksullaştırırdı” (Clark, 2013: 6).

“Sanayi öncesi İngiltere’si sürekli aşağı doğru bir hareketliliğin yaşandığı bir dünyaydı. Malthus ekonomisinin statik yapısından dolayı, zenginlerin haddinden fazla sayıda olan çocuklarının iş bulabilmek için sosyal hiyerarşide, ortalama olarak, aşağı inmeleri gerekiyordu. Ustaların oğulları işçi, tüccarların oğulları esnaf, büyük toprak sahiplerinin oğulları küçük toprak sahibi oldular. Böylece, daha sonraki ekonomik dinamizmi sağlayacak olan nitelikler-sabır, çalışkanlık, yaratıcılık, yenilikçilik, eğitim- biyolojik olarak nüfusun bütününe yayılıyordu” (Clark, 2013: 8).

Malthus’un yukarıda özetlenen görüşlerini en çarpıcı şekilde vurgulayan pasajını da aktarmakta fayda bulunmaktadır (Malthus’dan aktaran Beaud, 2015:123; ayrıca bkz: Nasar, 2013: 23):

“Yoksulluk ortamında doğmuş biri ailesinden yaşaması için gerekli olanı elde edemiyorsa ve eğer toplum da onun çalışmasına ihtiyaç duymuyorsa, azıcık yiyecek bile talep etmeye hakkı yoktur. Zira o bir fazlalıktır. Doğanın büyük sofrasında onun için boş tabak yoktur. Ona sofrayı terk etmesini emreder ve emri kendisinin uygulamasını ister.

Elbette şölende davetlilerden biri merhamete gelip bir şeyler vermezse. Eğer merhamet sahipleri sıkışıp sofrada ona bir yer açarsa, bu sefer de hemen başka davetsiz misafirler peydahlanır ve aynı lütfü talep ederler. Salon yiyecek isteyen çok sayıda insanın gürültüsüne boğulur. Şölenin düzeni ve uyumu bozulur; bolluk, yerini kıtlığa bırakır, umduğunu bulamayanların nezaketsiz uğultuları sonucu salonun her yerini rahatsızlık ve huzursuzluk kaplar ve davetlilerin mutluluğu sefalet görüntüleri arasında yok olur. Geç de olsa misafirler büyük şölenin efendisinin davetsizlere karşı koyduğu sıkı emirlere uymamakla hatalı davrandıklarını anlarlar.”

3. MALTHUS'UN NÜFUS TEORİSİNE İKTİSADİ ELEŞTİRİLER

Malthus'un nüfus teorisine yöneltilen eleştirileri şu başlıklarda toplanabilir.

İlk eleştiri öncelikle Malthus nüfus artışını doğum oranlarındaki artışla ilişkili olarak ele alırken, “İktisadi gelişmenin ve ölüm oranlarındaki azalma arasındaki ilişkiye çok az önem vermiş olmasına yöneliktir. Malthus'un yaşadığı dönemde gerçekleşen nüfus patlamasında ölüm oranlarındaki azalmanın büyük etkisinin olduğuna ilişkin önemli deliller mevcuttur.” İkinci eleştiri olarak bugünden bakıldığında Malthus'un “teknolojik gelişmenin hızını ve etkisini değerlendirmede büyük ölçüde yanıldığını da söylemek mümkündür” (Barber, 1997:82-3).

William Barber, yukarıda değinilen eleştirileri yaparken, aynı zamanda, Malthus'a da hakkını vermek gerektiğini belirtmektedir. Buna göre, “O'nun yaşadığı dönemde teknoloji ve ticaretin böyle bir dönüşüm gerçekleştirebileceğine dair bir umut beslemek için hiçbir neden yoktu.... Ayrıca 1840'lardaki patates kıtlığı- ölüm oranı ve göçlerin oluşturduğu etkilerle birlikte- nüfusun altı yıl içinde yaklaşık dokuz milyondan altı buçuk milyona düşmesine neden olmuştu” (Barber, 1997:83-4).

Nüfus teorisine yapılan eleştirilerden üçüncüsü Malthus'un analizlerini Amerika'daki nüfus hareketlerine dayandırdığını, buradaki nüfus artışının asıl kaynağının ise doğum oranlarından değil göçmen artışından kaynaklandığına yöneliktir (Buchholz, 2005: 83).

Bu kapsamda bir başka eleştiri ise malthus'un politika önerilerine yöneliktir. Örneğin buna ilişkin bir itiraz Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü adlı eserinde İslamoğlu tarafından yapılmıştır: “Osmanlı toplumunun 16. yüzyılda yaşanan büyük nüfus patlaması karşısında Malthusçu yaklaşımın önerdiği doğrultuda sınırlı teknolojik gelişme nedeniyle kendisini besleyemeyip döngüsel bir durağanlığa mahkum olduğu söylenemez... nüfusun arttığı dönemde daha önce kullanmadıkları ve yoğun emek kullanımına dayanan makine dışı teknolojilere başvurmuş ve böylece nüfusta ve üretimde büyük çöküşler engellenmiştir. Daha az verimli toprakların ziraate açıldığı dönemde söz konusu faaliyetleri teşvik edici kurumsal düzenlemeleri yapmıştır. Bu düzenlemelerin başında da ‘şenlendirme’ adı altında, yeni toprakların üretime açılmasını sağlayan vergi muafiyetleri gelir” (İslamoğlu, 2010: 26).

Malthus'un teorisine başta Marx olmak üzere karşıt doktrinden yoğunluğu ağır, suçlayıcı eleştiriler yapılmıştır.

“Marx, Malthus'un işsizliğin ve yoksulluğun yaratılmasını nüfus artışı ile kaynaklar üzerindeki baskı arasındaki basit ilişkiye indirgeyerek doğallaştırılmasına itiraz etmektedir. Onun temel itirazı yoksulluğun çok hızlı çoğalan işçi sınıfı tarafından üretildiği tezine yani kurbanın suçlanmasıdır. Marx'ın amacı, nüfus artışının durumundan ya da artış

oranından bağımsız olarak kapitalizmin yoksulluk ürettiğini göstermektedir” (Harvey, 2012: 291). Bir başka ifade ile Marx “Malthus’un fakirliği doğal bir durum gibi göstermesinden dolayı” eleştirmektedir (Küçükcalay, 2010: 218).

Nikitin, Malthus’un teorisini “insandan kaçma teorisi” olarak adlandırarak çok sert bir şekilde eleştirmektedir. “Bu teori kapitalizmin bütün kötülüklerini haklı göstermeye elverişliydi. İşsizlik, işçi sınıfının sayısının mutlak olarak aşırı hızla çoğalmasına yoluluyordu. Sefalet, doyurulacak boğazın fazlalığı ve geçim araçlarının kıtlığı ile açıklanıyordu. Malthus’a göre proleterya, işsizlikten de sefalet ve açlıktan da kurtulabilirdi. Ama bu kapitalist düzenin değiştirilmesiyle değil, evlenmekten kaçınmak ve doğumu yapay yollarla önlemekle olabilirdi (Nikitin, 1990: 110-11).

Nikitin’in eleştirdiği bir diğer nokta ise Malthus’un önerdiği çözüm yollarının doğal olmamasıdır. “Malthus, savaş, salgın hastalık vb. gibi afetleri, insanlık için bir iyilik olarak kabul ediyordu. Çünkü diyordu, bu afetler, ‘fazla’ nüfusu yokedip geçim araçları miktarına uygun hale getirir” (Nikitin, 1990: 110-11).

Malthus’un bu tür önerilerle gelmesi, onun zalim biri olduğunu mu gösterir? Galbraith bunun haksızlık olacağını düşünmektedir: “Malthus, insanın aklına gelebileceği gibi zalim biri değildi ve düşüncesi de denetleyici yasanın otoritesi için de iyileştirici adımlara yöneldi. Geç yaşta evlenmenin bir ölçüde çözüm olabileceğini düşündü. Evliliğin, genç evlilerin tutkularının sonuçlarına kendilerinin katlanacaklarına ve bunun bedelini ödeyeceklerine ilişkin uyarıyı kapsamamasını istedi” (Galbraith, 2004: 80).

4. DICKENS ELEŞTİRİSİ

Dickens Malthus’un nüfus artışını azaltmak için getirdiği politika önerilerine karşı Noel Şarkısı adlı eserini kaleme almıştır. Dickens eleştirilerine bir noel haftasında yoksullar için yardım toplamaya gelenlerle arasında geçen bir diyalogla başlar. Romanın başkahramanı Bay Scrooge gelenlere şunu söyler: “Yoksulları esirgeme kurumu ve hapishaneleri zaten desteklediğini, bunun dışında yoksullara para vermeyeceğini, durumları kötü olanların bu kurumlara gitmelerini tavsiye eder.” Yardım toplamaya gelenler ise şöyle karşılık verirler: “Birçokları gidemeyecek durumda. Birçokları da bunu gururlarına yediremediklerinden ölmeyi yeğliyorlar.” Bunun üzerine Bay Scrooge’un söyledikleri metni okuyanlara Malthus’un sözlerini hatırlatır: “Ölmeyi yeğliyorlarsa buyurup ölsünler; böylece nüfus artışının da önüne geçilmiş olur.” Bu şekilde özetlenen diyalog Dickens’in kaleminde şöyle hayat bulmuştur (Dickens, 2003:16-18):

Konuk: Bay Scrooge, bu kutsal bayram günlerinde yoksullar, işsizler, kimsesizler için ufak bir bağışta bulunmak özellikle gereklidir ve hora geçer. Çünkü bu kişiler geçim sıkıntısı içindeler. Rahat bir yaşantıya özlem çeken yüzbinlerin yanı sıra bir lokma ekmek bulamayan binlerce kişi var efendim.

Bay Scrooge: Hapishaneler yok mu bu ülkede?

Konuk: Hapishanelerin sürüsüne bereket.

Bay Scrooge: Ya yoksullar evi? Hala işliyor mu?

Konuk: İşliyor, hala. Keşke kapandıklarını söyleyebilseydim.

Bay Scrooge: Demek ki yoksulları esirgeme kurumu ile yoksullar yasası tüm güçleriyle yürürlükte.

Konuk: Hem de var güçleriyle efendim.

Bay Scrooge: Yaa. Deminki sözlerinizi duyunca ben de bu yasanın aksadığını, ortadan kaldırdığını filan sanmıştım. Yürürlükte olduklarına sevindim.

Konuk: Bu yasanın yoksul çoğunluklara yeterince para ve bayram sevinci ulaştırmadığına inandığımızdan, kimilerimiz bir araya geldik; yoksullara biraz yiyecek içecek ve yakacak sağlamaya çalışıyoruz. Bu mevsimi seçtik; çünkü yokluk ve yoksulluk en çok böyle zamanlarda insanları sevindirir. Kaç para bağış vereceğinizi yazayım?

Bay Scrooge: Hiçbir şey yazmaym.

Konuk: Adnızın bilinmesini istemiyorsunuz, öyle mi?

Bay Scrooge: Yakamı bırakmanızı istiyorum. Aylakları şenlendirmek için verecek param da yok. Demin konuştuğumuz kurumları paraca destekliyorum. Bu kadarını bütçem anca kaldırıyor. Durumları kötü olanlar bu kurumlara gitsinler.

Konuk: Birçokları gidemeyecek durumda. Birçokları da bunu gururlarına yediremediklerinden ölmeyi yeğliyorlar.

Bay Scrooge: Ölmeyi yeğliyorsalrıa buyurup ölsünler. Böylece nüfus artışının da önüne geçilmiş olur. İyi akşamlar, efendim!

Bu diyalogu değerlendirmek gerekirse baş kahraman Bay Scrooge'un insani duygularının alındığını, katı acımasız mizaçlı biri olarak karakterize edildiğini görmekteyiz. Yoksullara yardım etmenin erdemine inanmıyor, yoksulluğun vicdani yükü hissetmiyor adeta.

Yukarıdaki anekdotun olduğu noel akşamı ölen ortağının hortlağı (Jacop Marley) Bay Scrooge'ı ziyarete gelir ve -kısaca özetlemek gerekirse- dünyada iken insanlardan uzak duranların, iyilik yapmayanların öldüklerinde zincire vurup dünyayı gezme ve dolaşmaya mahkum edildiğini anlatır. "Toplumun dirliğı, bolluğı, dayanışma, acıma, bağışlama, sabır, hoşgörü, alçakgönüllülük, bunları yaşarken ihmal ettiğine" pişman olduğunu anlatır uzun uzun. Acıklı durumunu ortağına bildirir. Kendisi gibi olmaması için uyarıda bulunur ve önünde bir fırsatın olduğunu haber verir: "Bu gece senin kulağına bükme, benim yazgımdan kurtulabilmen için henüz umudun ve fırsatın bulunduğunu haber vermeye geldim. Bu umutla fırsatı senin için ben koparttım... Yakında sana üç ruh görünecek". Ve hemen peşinden uyarda bulunmayı da ihmal etmez: "Onlarla görüşmezsen benim yoluma düşmekten kurtulamazsın" (Dickens, 2003: 24-34):

Geleceğı haber verilen birinci ruh, Scrooge'mn geçmiş noel'lerinin ruhu olduğunu söyler (Dickens, 2003:42-65): Ve ruh Scrooge'u "çocukluğunun geçtiğı, büyüdüğü yere götürür" ve "bütün bunlar gelmiş geçmiş şeylerin gölgeleri, kimse bizi görmüyor bile" diye açıklamada bulunarak O'nu çocukluğunda bir gezintiye çıkarır. Okulda noel akşamı tek başına kaldığı ana, küçük kız kardeşinin "ağabeyciğim seni eve götürmeye geldim dediğı ana", okuldan uğurlanışını, çocukken yanında çalıştığı ihtiyar Fezziwig'in yanında çalıştıkları anı tekrar yaşatır. Bir noel akşamı ihtiyar Fezziwig'in sürpriz bir şekilde hazırladığı Noel kutlamasını yeniden yaşar. Yirmi kişiye yakın komşu, tanıdık kemancı eşliğinde eğlenirler. İhtiyarın iki çragı Dick ve Scrooge patronlarını öve öve bitiremezler. Tam bu esnada ruh Scrooge'a dönerek, "işten mi yani" diye sorar, "adam sizin dünyanızda geçerli olan paradan birkaç tanecik altın harcadı. Üç hadi bilemedin dört tane. Böyle üç

paraya karşı bunca övgüye değer mi, yani? Cimriliğinden yanımda çalışana en küçük bir Noel bahışı vermeyen” Scrooge ruha kızarak şöyle yanıt verir (Dickens, 2003: 56):

“Sorun o değil, ruh, para sorunu değil bu!” diye yanıtladı. Kendi de bilmeden, şimdiki değil de eski kişiliğinin sesiyle konuşmuştu. “Bizleri isterse mutlu, isterse mutsuz kılmak adamın elinde. İşimizi hafif ya da ağır yapmak, çalışmayı gözümüze eğlence ya da yük gibi göstermek de onun elinde. Diyelim ki bu kudret onun sözleriyle bakışlarında gizlidir; parmak basmayacak, adı konamayacak kadar küçük, önemsiz şeylerle gizlidir. Ee, ne çıkar yani? Verdiği mutluluk, bir çuval para harcamış kadar büyük ya sen ona bak.”

Scrooge bunları söylediğinde duygusallaşır ve bu durum ruhun dikkatinden kaçmaz. Ruh “ne oldu söyle” der. Scrooge’dan bir başka itiraf gecikmez: “Bir şey yok. Yalnız, yanımda çalıştırdığım yazmana bir şeyler söylemek geldi içimden şu dakikada” (Dickens, 2003: 56).

Geleceği bildirilen ikinci ruh ise “Şimdiki Noel’in Ruhü” olduğunu söyler (Dickens, 2003:66-101). Scrooge sakın bir şekilde, “Ey ruh, beni istediğin yere götür. Dün gece zorla dışarı çıktım. Gördüklerimden aldığım dersin şimdi bile etkisi altındayım. Bu gece senin de bana öğreteceğin varsa, öğret; aydınlanayım” diyerek teslimiyetini gösterir (Dickens, 2003: 70).

İkinci ruh Scrooge’a bir sürpriz yaparak yazmanı olan ve maaşına bir zam vermeyi reddettiği Bob Cratchit’in yoksul evine getirir onu. Bu yoksul evdeki Noel yemeğine gelirler. “Cratchit’lerin neşeli Noel yemeği, aslında Malthus’un “tabiat’m müthiş ziyafeti” konulu öyküsüne verilen bir karşılıktır” (Nasar, 2013: 23). En küçük çocuk Tinimini Tim koltuk değneğiyle yürüyebilmektedir ve bir bacağı kafesli demirden kalıplar içerisindedir. Bu yoksul evde Noel akşamı büyük bir neşe vardır. Kalabalıklardır ama hindiyi bitiremezler bile. Hepsi tıka basa yemişler ama hindinin tamamını bitirememişlerdir, üstelik. Bayan Cratchit tatlı olarak küçük bir puding yapabilmıştır. Yazar bunu; “ama bunun böyle kalabalık bir aileye göre ufak bir puding olduğunu düşünmek ya da söylemek kimsenin aklından geçmiyordu. Böyle bir şey yapmak, dünya nimetlerine sövgü gibi bir şey olurdu. Cratchit’lerin herhangi biri böyle bir şeyi aklından geçirmeye bile utanırdı” resmeder (Dickens, 2003: 76-81).

Burada durup Malthus’un sofrada kimseye tek kişilik bir yer bile yok dediği, masaya yeni biri gelince diğerlerinin de onu izleyeceği ve yemeğin kimseye yetmeyeceği şeklinde kurguladığı öyküyü hatırlamakta fayda bulunmaktadır. Ama bir farkla: Dickens’ın kurguladığı sofrada yemek artıyor. İkinci bir fark ise, kimsenin yemeğin yetmeyeceğine dair en küçük bir endişesinin bile olmaması ve bunu düşünmenin bile ayıplanmasıdır.

Pudingler de yendikten sonra sıra dua etmeye gelir. En son küçük Tinimini Tim dua eder. Dickens bu küçük kahramanına, yukarıda değinildiği gibi, edebiyat literatürüne geçecek üç cümleden birini söyler: “Tanrı hepimizi esirgesin, her birimizi” (Dickens, 2003: 81).

Dickens iyilikseverlikten uzak, yoksullara acımayan cimri kahramanı Bay Scrooge’un bu Noel yemeğindeki coşkudan etkilendiğini satır aralarında yansıtır. İlgili sahneyi yazarın usta kaleminden izleyelim (Dickens, 2003: 82):

-Scrooge kendisinden beklenmeyen bir soru yöneltir. “Ey ruh, söyle bana, Tinimini Tim yaşayacak mı?”

-Hayalet, “Şu yoksul ocağın köşesinde boş bir tabure, sahihsiz bir koltuk değneği görüyorum” diye yanıtladı. “Andaç diye saklıyorlar. Eğer gelecekteki günler bu gördüğümü değıştirmezse çocuk ölecek.”

-“Yok, yok” dedi Scrooge. “Güzel ruh, böyle deme!” Ne olur, ecel çocuğa kıyamayacak, de!.

-Ruh, “Bu gölge görüntüleri değışmezse soyumun benden sonra gelenlerinden hiçbiri çocuğu göremeyecekler,” diye karşılık verdi. “Hem ne çıkar yani bundan? Ölecekse ölsün de nüfus artışı da önlensin biraz!”

-Scrooge kendi söylediklerinin hayaletin ağzından duyunca başını eğdi. Pişmanlığının, acısının yükü altında ezilmişti.

-Ruh “İnsanoğlu!” diye konuştu. “Eğer gerçekten insansan bu ayıp zıvrakları bir süre ağzına alma. Neyin, neredeki nüfusun fazlalık olduğunu iyice öğrenmeden ötme böyle. Kimin ölüp kimin kalacağını saptamak sana düşmez! Ne biliyorsun, belki Tanrı gözünde senin yaşamın, bunun gibi milyonlarca yoksul çocuğunkinden daha değersizdir. Ulu tanrım! yaprağın üstündeki böcek, toz toprak arasında kalan milyonlarca aç, sefil kardeşine (fazlalık) gözüyle baksın!”

Bu ikinci ruhun ince dokundurmaları sadece Scrooge’a kendi söylediklerini hatırlatmaz, aynı zamanda Malthus’un nüfus artışının azaltılması için önerdiği araçlara da bir göndermedir, elbette. Ama ikinci ruhun Scrooge üzerinden insanoğluna mesajları bununla bitmez. Aşağıdaki diyalog adeta hepimizdir (Dickens, 2003: 99-101):

-Scrooge, hayaletin pelerinin altından garip şeyler çıktığını görüp sorar, bunlar nedir diye?

-Ruh pelerininin kıvrımlarını açınca ortaya iki çocuk çıktı. Sefil, perişan, çirkin, hatta korkunç iki çocuk. Ruhun ayakları dibine çökerek pelerinine sarıldılar.

-Ruh ey insanoğlu bak şuraya!” diye bağırdı. “Bak, şu yerdekilere bak.”

-Çocuklardan biri kız, biri oğlandı. Mumya gibi çökük, sarı benizli, adeta yırtıcı yüzlü, üstleri başları dökülen iki çocuk. Gençliğin tazeliğiyle diri, renkli olması gereken yüzleri, daha şimdiden yaşlılığın eli değmişçesine buruşmuş, solmuş, bozulmuştu. Meleklerin penceresi olması gereken gözlerinin içine ifritler sinmişler, ateş püskürerek bakıyorlardı.

-Scrooge dehşet içinde geriledi. Çocukların gönlünü alacak övgü sözleri söylemeye çalıştıysa da bu denli kocaman bir yalan dudaklarından çıkamayarak boğazına takıldı kaldı.

-“Ey ruh senin mi bunlar?” diyebilirdi ancak.

-“İnsanoğlunun çocukları bunlar,” diye ruh çocuklara bakarak yanıtladı. “Kendi babalarından esirgenmek umuduyla bana sarılıyorlar. Oğlanın adı Cahillik, Kızın Yokluk. Onlardan sakın; nerede, hangi düzeyde rasatlarsan rastla, sakın onlardan. Ama en çok, şu oğlandan sakın. Çünkü onun alınında kıyamet yazısını okuyorum, meğer ki bu yazı siline!” Ruh kollarını kente doğru uzatarak, “görmezlikten gelin bakalım bu çocuğu!” diye bağırdı. “Size onu anlatmaya çalışanlara yalancı damgası vurun! Ya

da kendi çıkarınız uğruna bir parçacık üstünkörü ilgilenin de bin beter edin! Sonra da kıyameti bekleyin!"

-Scrooge, "Bunların sığmabileceği, bakılabileceği bir yer yok mu?" diye inledi.

-Ruh gene onun kendi sözlerini yüzüne çarparak, "Yoksulları esirgeme yurtları var ya, hapishaneler var ya!" dedi.

Üçüncü ruh geleceğin Noellerinin ruhudur. Önceki iki ruhdan daha korkunçtur. En belirgin özelliklerinden biri ise hiç konuşmaması, sadece eliyle bir yerleri göstermesidir. Scrooge ruhun ne anlatmaya çalıştığını anlamak, kavramak, dile getirmek durumundadır.

Ruh onu ölü bir adamın yattığı odaya getirir. Sokağa çıkarır. Orada tanıdığı bazı kişilerin konuşmalarını dinler. Ölü adam hakkında hiç de iyi ve güzel şeyler anlatmazlar. Scrooge ürpererek, "bu adamın arkasından iyi konuşan, ağlayan biri yok mu diye sorar," ama yoktur. Scrooge o ölü adamın kendisi olduğunu ise bir türlü anlamaz. Ya da anlamak işine gelmez. Sadece ruha "beni buradan götür", diyebilir (Dickens, 2003: 102-116).

Ruh onu bu sefer Tinimini Tim'in evine götürür. Evde yas vardır, matem vardır. Tinimini Tim vefat etmiştir. Arkasından ağlayan onu çok sevenler vardır. Scrooge ruha kendisini o ölü adamın odasına geri götürmesini ve adamın kim olduğunu söylemesini ister (Dickens, 2003: 117-122). Bundan sonrasını yine üstadın kaleminden takip edelim (Dickens, 2003: 122-126):

-“Hızla içinden geçtiğimiz şu avlu benim işyerimin avlusudur. Binayı görüyorum. Ne olur, gelecek günlerdeki halimi göreyim.”

-Ruh durmuştu. Eli başka bir yönü gösteriyordu.

-Scrooge, "Ardiyem suracıkta, " dedi. "Sen neden öteki yönü gösteriyorsun."

-Amansız parmak titremedi bile.

-(...)

-Bir kilise mezarlığı. Demek sorduğu o sefil ölü burada yatıyordu...

-Ruh mezarların arasında kayarak durdu, bunlardan birini gösterdi. Scrooge titreyerek mezara yaklaştı. Ruh gene eskisi gibiydi; ama Scrooge onun korkunç görüntüsünde yeni bir anlam bulur gibi olduğundan içi titriyordu.

-Scrooge, "Ey ruh, gösterdiğin mezar taşına bakmadan önce bir sorumu yanıtla. Bu gölge oyunları gelecekte kesinkes olacak şeyler mi, yoksa belki olabilecek şeyleri mi simgeliyor?"

-Ruh hala başucunda durduğu mezarın taşını gösteriyordu.

-Scrooge, "Kişinin tuttuğu yol eninde sonunda belirli bir yere çıkar," dedi. "Gelgelelim yol değişirse ulaşılan yer de değişebilir. Gösterdiğin şeylerde bu değişim payının bulunduğunu söyle bana!"

-Ruh hiç kıpırdamaksızın aynı yeri gösteriyordu.

- Scrooge titreyen adımlarla amansız parmağın gösterdiği yere ilerledi: Bakımsız, yosunlu mezar taşında adımı okudu.

- “EBENEZER SCROOGE”

-Dizüstü çökerek, “O yataktaki adam ben miyim?” diye haykırdı.

-Parmak mezar taşından ona, sonra gene mezar taşına yöneldi.

-“Yok, yok hayır, böyle olmasın, ey ruh!”

-Parmak yolundan şaşmıyordu.

-Scrooge onun eteğine sımsıkı yapışarak, “Ey ruh, dinle beni! Diye inledi. “Ben eski Scrooge değilim artık. Bu görüşmelerden önceki kişiliğime bir daha dönmeyeceğim. Ama benim için hiç umut yoksa bütün bunları neden gösteriyorsun bana?”

-Hayaletin eli ilk olarak hafifçe titredi.

-Scrooge dizüstü çöktüğü yerden, “iyi ruh, sen benim için aracılık yapıyor, bana acıyorsun,” dedi. “Ne olur, yaşantımı değiştirirsem bu gösterdiğin gölgeleri de değiştirebilirim, diye umut ver bana, güvence ver.”

-El gene titredi.

-“Noel bayramına saygı, sevgi duyacağım. Bu saygıyı, sevgiyi bütün yıl canlı tutmaya çalışacağım. Geçmiş, bugünü, geleceği bir arada yaşayacağım. Bu üç zamanın ruhlarını gönlümde hep diri tutacağım. Verdikleri dersleri unutmayacağım. Yalvarırım, bu taştaki yazıları silebilirsin, de bana!” acıdan kıvrılarak hayaletin ellerine sarılmaya çalışır ama ruh Scrooge’un elini iter.

-Scrooge yazgısını değiştirmek, güzelleştirmek için son bir yakarıyla ellerini kaldırıp açarken hayaletin görünümünde bir değişim olduğunu gördü. O yüce, karanlık biçim gitgide küçüldü, çöktü, eridi ve sonunda bir karyola demirine dönüştü.

Kendi yatağında uyanır ve yaşadıklarının bir rüya olduğunu anladığında artık bambaşka bir Scrooge vardır. “Scrooge, Dickens’in ait olduğu kuşağın kadercilikten uzak ve umut vaad eden görüşünü tam zamanında kabul ederek, geleceğe bambaşka bir yön verir. Ve böylece, geçmişin kendini tekrar etmeye mahkum olduğunu söyleyen Malthus’un iç karartıcı tezini çürütmüş olur” (Nasar, 2013: 23).

“Ve o demirin kendi karyolasının direği olduğunu, kendi yatağında, kendi odasında olduğunu anlar, fakat kolayca inanamaz. En iyi, en güzeli, zaman da kendinindi. Önceki yanlışlarını düzeltmesine fırsat tanırcasına önünde uzanan zaman! Ve dudaklarından şu sözler dökülür: “Geçmiş, bugünü, geleceği aynı zamanda yaşayacağım. Üçünün Ruhunu içimde taşıyacağım. Ey Jacop Marley, ey Noel gecesi, Tanrı sizden razı olsun! Diz çöktüm, sana hayır duası okuyorum. Jacop Marley; bak, dizlerimin üstündeyim” (Dickens, 2003: 127).

Dışarı çıkar ve o günün Noel günü olduğunu öğrenince Tinimini Tim’in neredeyse iki katı büyüklüğündeki bir hindiyi satın alır, en iyi şekilde hazırlandıktan sonra yazmanı Bob Cratchit’in, küçük Tinimini Tim’in evine yollar. Ama kimin gönderdiğin bilinmemesini talep eder (Dickens, 2003: 129-130).

Yolda etrafa selamlar vererek, hal hatır sorarak yürürken, kendisinden yoksullar için yardım isteyen adamı görür ve kendisine uğramasını yardımda bulanacağını söyler, büyük bir keyifle (Dickens, 2003: 129-130).

Ertesi gün yazmanı Bob Cratchit'den önce işyerine gelir. Yazmanı gecikmiştir. Özürlü diler ama Scrooge ona beklemediği bir cevap verir: "Bu saçmalıklara göz yummayacağım artık. Bu yüzden maaşına zam yapıyorum!" "Mutlu Noeller Bob! Sana bunca zamandır yaşadığım Noel'lerden çok daha mutlularını dilerim!" (Dickens, 2003: 135-136).

Dickens eserini ise şöyle tamamlar: "Scrooge verdiği sözleri tutmakla kalmadı; bunlardan öte iyilikler de yaptı. Yeniden sağlığına kavuşan Tinimini Tim için öz dede oldu. Yaşadığı kentin, daha doğrusu dünyadaki tüm kent, kasaba ve köylerin en iyi insanlarından, en iyi dostlarından biri olup çıktı. Kimileri ondaki bu değişime gülüyorlardı. Ama o bırakıyordu onları, gülsünler. Söylenenlere kulak bile asılmıyordu. Çünkü birtakım kör ve şaşkınlardan tüm iyileri, yufka yürekli alaya aldıklarını bilecek, onları kendi haline bırakacak kadar olgunlaşmıştı" (Dickens, 2003: 136).

Dickens yukarıda değinildiği gibi babası borçlular tutukevine atılan bir çocuktur. Büyük acılar çekerek, zor koşullarda yaşayarak hayata tutunabilmiştir. Elbette bu yaşantının izlerini eserlerinde görmek, hissetmek şaşırtıcı olmasa gerek. "Romanlarıyla yoksul, terk edilmiş, bir başına bırakılmış, unutulmuş olan bütün çocuklara yardım etmek istemişti, bir zamanlar tıpkı kendisi gibi kötü öğretmenlerin, bakımsız okulların vurdumduymaz anne babaların çoğu insanın kayıtsız, sevgisiz, bencilce davranışları yüzünden haksızlığa uğramış olan çocuklara yardım elini uzatmak istemişti" (Zweig, 2015: 72).

"Household Words adlı popüler haftalık dergisindeki yazılarını yazmaya başladığında, ilk işi iktisatçılarla uğraşmak olmuş ve onlardan iktisat ilmini insanıllaştırmalarını istemişti. Açılış makalesinde şöyle yazmıştı Dickens: "Siyasal ekonomi bir parça insani dokunuştan yoksunsa, insan sıcaklığından nasibini almamışsa ve üzerine sinen yada içine işleyen insana özgü bir şeyler yoksa kupkuru bir iskeletten ibaret demektir" (Dickens'dan aktaran Nasar, 2013: 25). İşte Dickens bu saptamasının gereğini yapmış ve başta Oliver Twist, Zor Zamanlar ve Noel Şarkısı'nda olmak üzere ve haftalık dergideki köşe yazılarında bu kupkuru iskeleti kanlı canlı bir insana dönüştürmeye gayret etmiştir.

Zweig Dickens'ın yaşadığı dönemin geleneklerine bağlı olduğunu ve o ruhu yakaladığını vurgular ve şu önemli noktaya işaret eder: "İngiltere, dönemin Avrupasının 1848'lerde başkaldırmayan tek ülkesiydi; Dickens da bu yüzden herşeyi yıkp devirmek ve yeniden yaratmak istemiyordu, yalnızca düzeltmek ve iyileştirmektir niyeti; sadece, dikenin acı olarak ete battığı yerdeki sosyal adaletsizliğin belirtilerini törpülemek, yumuşatmak istiyordu, ancak amacı asla kökleri, en derindeki asıl sebebi kurcalayarak ortaya çıkarmak ve yok etmek değildi" (Zweig, 2015: 73).

Noel şarkısında üç Noel ruhu üzerinden anlattığı ve en sonunda Scrooge'un dilinden dökülenler de Zweig'in tespitlerini teyit eder niteliktedir. En başka, sadece cimri, katı, duygusuz ve yardımseverliği enayilik olarak gören Scrooge sonunda "insancıllaşmış" bir kimliğe bürünerek kurtuluşa erer.

5. SONUÇ

Bilindiği gibi Malthus karamsar bir klasik iktisatçı olarak tanımlanır. Bu tanımın yapılmasında nüfus teorisine ilişkin öngörülerinin katkısı yadsınmaz. Gıda arzı artışının artan nüfusu beslemeye yetmeyeceğini, nüfus artışının durdurulması gerektiğini aksi

durumda yoksulluğın kaçınılmaz olduğunu teorileştirir. Bu karamsarlıkla birlikte diğer klasikler nüfus teorisini, klasik iktisadın köşe taşlarından biri olarak görürler.

Nüfus teorisine yapılan eleştiriler, gıda arzının artırılabilceğinden teknolojik gelişmelerin toprak arzı artırılmasa da tarımsal üretim artırılabilceğine, bireylerin ahlaki davranış doğum kontrolünü yapacaklarına, yoksulluğın suunun yoksullara yıkılamayacağına kadar geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Günümüzde bu değinilen konularda yanıldığı genel kabul görmektedir.

Bu teoriye ilişkin eleştiriler sadece iktisatçılardan değil, aynı zamanda günümüzde de ünlü bir edebiyatçıdan da gelmiştir. Dickens iktisatçıları, kupkuru, insaniyetten uzaklaştırılmış, rakamlara feda edilmiş bir ekonomiyi bilimselleştirmekle suçlamıştır.

Malthus'un eserlerinde yoksulluğın azaltılmasını nüfusun azaltılmasına bağlaması ve nüfusun artışının önlenmesi için, savaşlar, hastalıklar, doğal afetler, yoksulların geç evlenmesi gibi insaniyetten uzak önerilerini ise hedef tahtasına oturtmaktan asla ekinmez.

Malthus ve diğerlerinden istediği ve eserlerinde anlatmaya çalıştığı ise, etrafımızda yoksullar olduğu, iyi eğitim alamadıkları, kötü beslendikleridir. EĞer yardım edersek, cömert, yardımsever olursak, elimizde bol olanı paylaşırsak bu acıların azaltılabilceğine değinir. Elbette bunlar da mte vazı zm önerileridir. İnsaniyetini yitirmeyen hiçbir kimsenin bunlara duyarsız kalamayacağını Noel şarkısı adlı eserinde ince ince rmeyi başarmıştır.

KAYNAKÇA

- BARBER, W.J. (1997). İktisadi Düşünce Tarihi. (ev. İ.Durdu), İstanbul: şule Yayınevi.
- BEAUD, M. (2015). Kapitalizmin Tarihi 1500-2010. (ev. F.Başkaya), İstanbul: Yordam Kitap.
- BUCHHOLZ, T.G. (2005). l İktisatılardan Yeni Fikirler. (ev. İ.Aktar), Ankara: Adres Yayınları.
- CLARK, G. (2013). Fukaralığa Veda- Dünyanın Kısa İktisadi Tarihi- İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- DICKENS, C. (2003). Noel şarkısı. (ev. N. Yeğinobalı), İstanbul: Can Yayınları.
- ENGEL, E. (2011). Oscar Nasıl Wild Oldu?. (ev. Z.Avcı), İstanbul: Sel Yayıncılık.
- GALBRAITH, J. K. (2004). İktisat Tarihi. (ev. M. Günay), Ankara: Dost Kitabevi.
- HARVEY, D. (2012). Marx'm Kapital'i İçin Kılavuz. (ev. B.O. Doğan), İstanbul: Metis Yayını.
- HEILBRONER, R.L. (2003). İktisat Düşünürleri. (ev.A.Tartanoğlu), Ankara: Dost Kitabevi.
- HENDERSON, J.P. (2000). Political Economy is a Mere Skeleton Unless...: What can Social Economist Learn from Charles Dickens. *Review of Social Economy*, 58(2), July. Erişim Tarihi: <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/>, 10 Temmuz 2014.
- HUBERMAN, L. (2003). Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla. (ev. Murat Belge), İstanbul: İletifim Yayınları

- İSLAMOĞLU, H. (2010). Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü. 2.Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- KAZGAN, G. (1993). İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- KÜÇÜKKALAY, A.M. (2010). İktisadi Düşünce Tarihi. 2.Baskı, İstanbul: Beta Yayını.
- NASAR, S. (2013). Büyük Düşünürler. (Çev. B. Gülpınar), İstanbul: Altın Kitaplar.
- NİKİTİN, P. (1990). Ekonomi Politik. (Çev.H.Konur), Ankara: Sol Yayınları.
- ÖZGÜVEN, A. (1992). İktisadi Düşünceler-Doktrinler ve Teoriler. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- SAVAŞ, V.F. (2007). İktisat Tarihi.5.Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- ZWEIG, S. (2015). Üç Büyük Usta- Balzac Dickens Dostoyevski. İstanbul: Yordam Kitaplar.